

СПІВВІДНОШЕННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ І ЛІНГВІСТИЧНИХ
РЕПРЕЗЕНТАЦІЙ У КОГНІТИВНІЙ СЕМАНТИЦІ

В статті розглядаються два типи репрезентацій: лінгвістическіє і концептуальніє. Лінгвістическіє репрезентації автор відносить до структур знань в мові. Концептуальніє репрезентації, по її мненню, являються когнітивними структурами, картографуючими і зберігаючими опыт в свідомості или пам'яті в виді определєнних структур. В такому случає значення, которе в когнітивній лінгвістическіє починає розглядатися з нових позицій совместно, в соотношенні и взаємодєєві со знаннем, являється таким концептом или групою концептов, котореє имеют мовну основу, ту или иную мовну форму.

Ключевіє слова: концепт, концептуалізація, концептуальне поле, структури свідомості, репрезентація, картографувати.

The article focuses on two types of representations: linguistic and conceptual. The author refers linguistic representations to the structures of knowledge in language. According to her opinion, conceptual representations are cognitive structures, mapping and preserving experience in consciousness or in memory in the form of certain structures. In such a case the meaning which in cognitive linguistics begins to be regarded from the new points of view together, in correlation and interaction with knowledge, is such a concept or a group of concepts having a language connection and some language form.

Key words: concept, conceptualization, conceptual field, structures of consciousness, representation, to map.

Думка людини за своєю природою обов'язково передбачає врахування, з одного боку, незалежного від неї матеріального світу, що відображається її свідомістю, а з іншого, – вербальних засобів її вираження. Природна мова дає ключ до реконструкції свідомості, адже реальна дійсність відображається в мозку людини як процес мислення і як накопичення знань про цю дійсність, що репрезентується в матеріальних формах мови. Мислення, таким чином, не просто існує у вигляді думки, а реалізується у конкретних вербальних формах, що експлікують її різноманітні прояви. Одним із компонентів, які опосередковують цей процес, і є концепт. Ми ставимо за мету простежити співвідношення концептуальних і лінгвістических репрезентацій у когнітивній семантиці. Когнітивна лінгвістика сьогодні переглянула підхід до визначення лексичного значення як одного з фундаментальних понять лінгвістики. У світлі сучасної когнітивно орієнтованої парадигми воно починає розглядатися з нових позицій спільно, у співвідношенні та взаємодії зі знанням. У процесі концептуалізації та категоризації світу значення формується в актах номінації як певна структура знання та об'єктивується в різних мовних «обгортках». На думку О. С. Кубрякової, визначення значення у когнітивній лінгвістиці можна сформулювати так: «Значення визначається як когнітивний феномен, а будь-які дані про цей феномен – як такі, що проливають світло на структури свідомості, їхні формати і «внутрішню будову» [1: 39]. Звернення до типів знання необхідне для розуміння когнітивних процесів, які в когнітивній лінгвістиці останнього часу прийнято поділяти на ментальні,

«внутрішні (стосовно людини), що ведуть урешті-решт до ідеальних утворень, і до зовнішніх предметів, що є носіями цих ідеальних образів» [2: 26]. Інакше кажучи, ідеальні утворення сприймаються до формування значень слів, а зовнішні предмети як носії ідеальних образів – до звукової та графічної оболонки слів у природній мові. Когнітивні (пзнавальні) процеси, включені у діяльність людини, використовують певні знання в організації та структурованій формі для конструювання нових, що залежать від уже сформованого минулого досвіду. Звідси стає очевидним той факт, що знання про реальний світ представлені у вигляді репрезентацій. Актуальність сучасних когнітивних досліджень зумовлена необхідністю вивчення шляхів і способів когнітивної репрезентації знань про навколишній світ у мозку людини.

Що стосується концептуальних репрезентацій, то на перший план виступають проблеми визначення концепту, відповіді на запитання про характер і специфіку концептуального знання, природу й структуру процесу концептуалізації і т. ін. Особливо цікавим у цьому зв'язку нам видається підхід, запропонований Р. Томлінсом, у якому він відштовхується не від мови (лінгвістичних репрезентацій), а від репрезентацій на прикладі такої універсальної когнітивної компоненти, як увага під кутом зору її мовного відображення [3]. На його думку, при спробі зрозуміти взаємодію між концептуальними й лінгвістичними репрезентаціями виникають дві проблеми, які взаємно доповнюють одна одну: 1) як лінгвістичні репрезентації картографуються або обмежують концептуальні репрезентації і 2) як концептуальні репрезентації картографуються в лінгвістичні репрезентації. Зауважимо, що більшість лінгвістів когнітивного напрямку звертаються до першого кола проблем, у тому числі й класики когнітивної лінгвістики [4; 5; 6]. Інакше кажучи, вони вибудовують концептуальні репрезентації, виходячи з лінгвістичних. Однак важливо досліджувати й інше коло проблем – як концептуальні репрезентації картографуються в лінгвістичні [3]. Дослідження другого кола проблем вимагає розробити теорії або моделі концептуалізації, незалежних від мови, а потім дослідити, як конкретні мови, а також мова взагалі картографують виведені, незалежно описані концептуальні репрезентації в лінгвістичні. Р. Томлінс вдалося експериментально довести наявність тісного зв'язку між концептуальними й лінгвістичними репрезентаціями. Про це свідчать генетично закладені здібності дитини як до мови, так і до концептуалізації, які проявляються при оволодінні конкретною мовою і залежать від лінгвістичного оточення дитини, а її концептуальний розвиток формується когнітивним оточенням – культурними, соціальними та освітніми чинниками. Крім того, здійснення лінгвістичних і концептуальних процесів відбувається не у паралельно ізолюваному вигляді, а в тісному переплетенні на всіх їхніх етапах.

Серед ключових термінів сучасних лінгвістичних досліджень є концепт, який можна визначити як *знитову сторону словообразу, його мисленнєвий проєк*. У такому випадку концепт є об'ємним ментальним утворенням, що вибирає у себе не тільки інваріант значень слова, що його репрезентує, але й інваріант словотвірного гнізда й одноіменного семантичного поля. Концепти пронизують лексичну, словотвірну, фразеологічну й граматичну системи, виступаючи своєрідними «скріплювачами» між ними. Внаслідок такої пронизуючого наскрізного проходження концепту навколо нього формується концептуально поле. «Створюючи когнітивну субстанцію, воно охоплює лексичні одиниці з їхнім семантичним, словотвірним і комунікативним потенціалом, фразеологічні одиниці з їхнім унікальним приращенням смислу, граматичні категорії з їхньою спрямованістю на акт комунікації та його учасників, синтаксичні конструкції з їхнім трансформційним

потенціалом» [8: 53]. З цієї точки зору мовну семантику можна представити як концептуальний простір. «концептосферу» [7: 280–288], що утворюється внаслідок переплетіння різноманітних ментальних структур у вигляді концептів. Взаємозв'язки й вербальні репрезентації концептів відіграють визначальну роль не тільки в побудові семантичного простору мови або його окремої частини, але і в організації всієї системи конкретної мови в цілому. Семантичні дослідження в рамках когнітивного підходу орієнтовані на проникнення у структуру концепту, на пояснення назви об'єкта або явища іменем, яке закріплене за ним у певному мовному колективі. Крім того, когнітивний підхід до лінгвістичних досліджень дозволяє розглядати мову як інструмент кодування і трансформування інформації, як доступ до мисленнєвих структур шляхом звернення до їхнього матеріального втілення в системі знаків. Членування смислового континууму за допомогою мовних знаків реалізується через категоризацію і концептуалізацію предметів і явищ навколишньої дійсності. Результатом концептуалізації і є виявлення концептів, кожен із яких є «мисленнєвим утворенням, яке у процесі думки заступає нам невизначену множину предметів одного й того ж типу» [9: 56], і побудовою концептуальної мережі репрезентації одного й того ж предмета, явища, властивості у свідомості людини. Когнітивно-прагматичний підхід сьогодні висуває на порядок денний у новому світі питання про визначення значення мовних одиниць, пов'язуючи феномен значення не тільки з мисленням, але і з умовами мовленнєвого спілкування та його власними координатами, а також із особливостями існування й фіксації значення в конкретній мовній ситуації. Інакше кажучи, значення безпосередньо пов'язане з відображенням і свідомістю, а на рівні мовця – з тим, як формується узагальнена абстрагуюча свідомість, як здійснюються мисленнєві процеси і як те, що є в мозку однієї людини, стає набуттям іншої. Незважаючи на явно різний характер структур свідомості, всі вони змістові та є згустками тієї чи іншої інформації про світ. Якщо запропонувати називати всі типи структур свідомості концептами, вважаючи, що різними типами концептів є уявлення й образи, а також той факт, що поряд із зазначеними невербальними концептами виділяють і вербальні концепти, аналогічні мовних одиниць і категорій, нове визначення може отримати і категорія лексичного значення. У такому випадку значенням може вважатися тільки такий концепт або група концептів, які мають мовну прив'язку, мовну основу, ту або іншу мовну форму. Значення є когнітивним феноменом у тому розумінні, що за ним стоїть відома когнітивна структура, але це і лінгвістичний феномен, бо значенням стає тільки концепт. «пов'язаний зі знаком» [10]. Носіями значень виступають знаки та їхні комбінації, а у вужчому розумінні – тіла знаків, їхні матеріальні оболонки. У сучасній лінгвістичній літературі лексичне значення визначається як відображення предмета, явища або відношення у свідомості, що входить у структуру слова як так зване його внутрішня сторона, стосовно якої звучання слова виступає як матеріальна оболонка, необхідна не тільки для вираження значення й повідомлення його іншим людям, але і для самого його виникнення, формування, існування та розвитку [11; 12; 13 та ін.]. М. Н. Лашина, крім того, залучає до визначення лексичного значення уявлення про поняття і говорить про лексичне значення як про «мовну категорію плану змісту, пзнавальний субстратом якої є поняття як логічна категорія» [14; 9]. Значення як окрема величина може бути визначене як точка перетину світу дійсності, (і цей онтологічний складник значення винятково важливий), думки про світ (це і гносеологічний, і оцінний складники), повідомлення про світ (це комунікативні або комунікативно-прагматичні складники значення) [1: 78]. Головними особливостями лексичного значення є його відображальна природа, діяльнісно-соціальний характер,

його мінливість залежно від умов реалізації [10; 15; 16]. Цінність когнітивного аналізу полягає в тому, що він спрямований на вивчення не тільки закріпленого соціальною практикою, колективного, узагальненого знання, але і знання індивідуального, оскільки пізнання і мислення індивідуальні за своєю природою. Концепт є дискретний, але дуже універсальний і багатовимірний феномен, здатний проявляти в найрізноманітнішій сфері і аспекти буття людини у світі, тим самим істотно впливаючи на її параметри й орієнтації. Він має складну й варіативну архітектуру у вигляді абстрактних одиниць, якими людина оперує у процесі мислення. Вони відображають зміст отриманих знань, досвід і результати усїєї діяльності людини, а також результатів пізнання нею навколишнього світу у вигляді певних одиниць «квантів» знання. Здійснюючи мислення за допомогою концептів, людина також аналізує, порівнює і поєднує різні концепти у процесі розумової діяльності, внаслідок цього формуються нові концепти як результат мислення. Передавання будь-якої інформації та процес спілкування також є передаванням або обміном концептами у вербальній чи невербальній формах. Концепт, як зазначає О. С. Кубрякова, є оперативною змістовою одиницею мислення або квантом структурованої свідомості [17]. Наше сприйняття світу й навколишніх предметів відбувається у вигляді цілих образів. Отже, багато як конкретних, так і абстрактних предметів спочатку виникають на предметно-образній, чуттєвій основі – як певний емпіричний образ предмета або явища (образ дерева, будинку, мовної одиниці). Ці образи і пізніше (після того, як початковий зміст концепту ускладнюється за рахунок знань, отриманих внаслідок інших видів ціннявальної діяльності, тобто «обростає» мисленнєвим змістом, логічними ознаками) збираються за собою функцією наочного представника цього концепту у свідомості людини. Вони завжди конкретні, часто носять індивідуальний, а іноки й випадковий характер, оскільки формуються на основі особистого чуттєвого досвіду кожної окремої людини. Ці образи виступають як одиниці предметного коду. Вони кодують концепти у свідомості людини й забезпечують найлегший доступ до їхнього змісту, складаючи найскрашівшу, наочну, стійку частину концепту, його ядро. Концепти слугують основою формування класів і категорій. Вони зводять різноманітність явищ, що спостерігаються й обдумуються, до чогось єдиного, підносять їх під одну рубрику, під певні класи й категорії, дозволяють розглядати окремі предмети як елементи єдиної категорії. Концепти слугують чимось подібним до еталону порівняння й категоризації предметів та явищ, що заноно пізнаються, які внаслідок цього порівняння ідентифікуються як представники певного класу або категорії чи як елементи іншої категорії. Виступаючи одним із основних інструментів пізнання, категоризації та концептуалізації навколишнього світу, мова забезпечує доступ до всіх концептів, незалежно від того, яким способом вони сформовані: на основі чуттєвого досвіду чи предмети іншої категорії. Мова залишається лише одним із способів формування концепції у свідомості людини, якщо мати на увазі те, що, з одного боку, більша частина інформації про світ надходить до нас за допомогою мови; з іншого боку, художньої та наукової літератури, довідкових матеріалів, мовленнєвого спілкування, вивчення значень різних лінгвістичних одиниць. З іншого боку, мова допомагає нам звести в єдине ціле й узагальнити всю інформацію, яка надходить іншими каналами: через зір, слух, нюх, лотик, тобто знання, набуті внаслідок сприйняття світу органами чуття (чуттєвий досвід), а також знання, отримані в результаті предметної діяльності (різні операції з навколишніми предметами) і мисленнєвих операцій – як наслідок роздумів, висновків, логічних операцій тощо. Мова необхідна для обміну концептами (думками) у процесі спілкування. Для цього концепти необхідно вербалізувати, тобто виразити мовними за-

собами, назвати. Різні засоби репрезентації, тобто вираження, представлення концептів за допомогою мовних засобів є одним із предметів дослідження когнітивної семантики.

Однією з основних проблем когнітивної лінгвістики сьогодні є співвідношення процесів концептуалізації світу й вербалізації, які висувають на порядок денний вивчення широкого кола питань, пов'язаних із співвідношенням концептуальних і лінгвістичних репрезентацій. У контексті багатьох напрямів дослідження ця проблема набуває методологічного характеру, оскільки вона відзеркалює когнітивну базу кореляції мови й культури. Як відомо, в когнітивній лінгвістиці склалася думка про те, що мова кодує релевантну для носіїв мови навколишню дійсність, а мовна свідомість осмислює суттєві ознаки, які стають основою номінації, та намагається врахувати комунікативну (інформативну, функціонально-стилістичну й соціальну) адекватність назви. Водночас мова впливає на особливості бачення світу й носіїв. Опановуючи мову, індивід опановує і концептуалізацію світу, характерну для його культури. Звідси робиться безспікідставний висновок про те, що людина має внутрішню репрезентацію концептуального знання.

Знання про реальний світ представлені у вигляді репрезентацій. Однак до сьогодні не існує єдиної стосовно базового поняття репрезентації, окрім розуміння того, що « в наших головах є щось (у будь-якій формі) для того, щоб здійснити певну дію (поведінку)» [18; 1]. Класичні когнітивні теорії розглядають репрезентації як віртуальні об'єкти будь-якого типу, що керуються процедурами і правилами, які певним чином застосовуються в мозку людини. У найзагальнішому вигляді можна виділити два типи репрезентацій: лінгвістичні та концептуальні. Лінгвістичні репрезентації є структурами знань у мові. Вони представляють концепти через мовні вираження, у той час як невербальні репрезентації представляють концепти через немовні вираження. Концептуальні репрезентації є когнітивними структурами, які картографують і зберігають досвід у свідомості або пам'яті у вигляді певних структур. На нашу думку, це концепти, організовані у вигляді схем, що складають концептосферу культури. Лінгвістичні (вербальні) і невербальні репрезентації представляють концепти через мовні та немовні вираження. Аналіз досліджень, виконаних у рамках когнітивної лінгвістики, дозволяє виділити декілька точок зору на характер співвідношення концептуальних і лінгвістичних репрезентацій. Говорячи про співвідношення концептуалізації та вербалізації, відзначимо, що безпосереднього доступу до дослідження концептуалізації не існує. Вона може проявлятися опосередковано через «структурні принципи різних типів систем поведінки людини» [18; 2]. Значного поширення набула думка про те, що такий доступ можна отримати через мову, оскільки прийнято вважати, що лінгвістичні та інші семіотичні типи поведінки еквівалентно керують і передають концептуальні інформації. Один із таких поглядів не робить різниці між семантикою і концептуальними репрезентаціями, отожнюючи їхні структури. Так, наприклад, для Р. Джекендофа «Герміні «семантична структура» і «концептуальна структура» означають один рівень репрезентації [5; 95]. Допускаючи існування «єдиного рівня ментальних репрезентацій, під назвою «концептуальна структура», у якій поєднуються лінгвістична, сенсорна й моторна інформація», Р. Джекендоф висуває теорію, відповідно до якої «семантичні структури можуть бути просто підсистемою концептуальних структур – тобто тих, які отримали вербальне вираження [5; 17–19]. Близькою до цієї точки зору є і погляд інших авторів. Так, зокрема, Р. Ленекер писав, що «когнітивна лінгвістика... прирівнює значення з концептуалізацією...» [19; 5]. Інша група вчених дотримується прямо протилежного погляду на те, що концептуальні й лінгвістичні репрезентації за своєю природою не можуть збігатися, оскільки це оди-

4. Langacker R. W. Concept, Image and Symbol. The Cognitive Basis of Grammar. – Berlin, 1991. – 286 p.
5. Jackendoff R. S. Semantics and Cognition. – Cambridge, MA, Etc.: Press, 1993. – 283 p.
6. Lakoff G. A Study in Meaning Criteria in the Logic of Fuzzy Concepts // Papers from the 8th Regional Meeting. – Chicago, April 14–16, 1972. – P. 183–228.
7. Лихачёв Д. С. Концептосфера русского языка // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: Антология. – М.: Академия, 1997. – С. 280–287.
8. Убийко В. И. Концептосфера внутреннего мира человека в русском языке. – Уфа: Башкир. ун-т, 1998. – 232 с.
9. Аскольдов С. А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. – М.: Академия, 1997. – С. 267–279.
10. Никитин М. В. Основы лингвистической теории значения. – М.: Высшая школа, 1988. – 168 с.
11. Апресян Ю. Д. Избранные труды. – М.: Языки русской культуры, 1995. – Т. 1. Лексическая семантика. – 472 с.
12. Беляевская Е. Г. Когнитивные основания изучения семантики слова // Язык и структура представления знаний: Сб. научно-аналитических обзоров. – М., 1992. – С. 135–164.
13. Качельсон С. Д. Содержание слова, значение и обозначение. – М.–Л.: Наука, 1965. – 110 с.
14. Лапина М. Н. Семантическая эволюция английского слова. – СПб.: Санкт-Петербургский ун-т, 1998. – 160 с.
15. Никитин М. В. Лексическое значение слова: структура и комбинаторика. – М.: Высшая школа, 1983. – 128 с.
16. Никитин М. В. Курс лингвистической семантики. – СПб.: Научный центр проблем диалога, 1997. – 760 с.
17. Кубрякова Е. С. Язык и знание. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 555 с.
18. Pederson E., Nyuts J. Overview: On the Relationship between Language and Conceptualization // Language and Conceptualization. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – P. 1–12.
19. Langacker R. W. Foundations of Cognitive Grammar. – Stanford, 1987. – 516 p.
20. Lang E., Carstensen K., Simmons G. Modelling Spatial Knowledge on a Linguistic Basis. – Berlin, Heidelberg, etc.: Springer – Verlag, 1991. – 138 p.
21. Levinson S. From Outer to Inner Space: Linguistic Categories and Non-Linguistic Thinking // Language and Conceptualization, 1997. – P. 13–45.
22. Werth P. Remote Worlds: the Conceptual Representation of Linguistic World // Language and Conceptualization. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – P. 84–115.
23. Манерко Л. А. Категоризация в языке науки и техники // Когнитивные аспекты языковой категоризации. – Рязань: РГПУ им. С. А. Есенина, 2000. – С. 30–37.
24. Fowler R. Language in the News: Discourse and Ideology in the Press. – London–N. Y.: Routledge, 1991. – 232 p.
25. Берестнева Н. И. Взрослая и детская картина мира (на материале ассоциативных словарей) // Тезисы докладов междунар. науч. конф. «Язык и культура» (М., 14–17 сентября 2001 г.). – С. 56–61.

ниці різних явищ і рівнів [20]. Серед представників третьої групи когнітивістів широко розповсюджена думка про тісний взаємозв'язок концептуальних і лінгвістичних репрезентацій. Особливо цікавий у цьому зв'язку є підхід Р. Томліна, який відштовхується не від мови (лінгвістичних репрезентацій), а від концептуальних репрезентацій і способів їхнього картографування в лінгвістичній [3]. Дослідження цього кола проблем вимагає розробки теорії або моделі концептуалізації, незалежних від мови. Є ще й четверте, досить переконливе уявлення про співвідношення лінгвістичних і концептуальних репрезентацій. Лінгвістичний та концептуальний розвиток на всіх його етапах – це не просто паралельні, але й тісно переплетені процеси [22: 84]. Як правило, когнітологі припускають наявність певної проміжної структури, особливої одиниці збереження знань у мозку людини, під якою мають на увазі пропозиційні структури, що встановлювали зв'язки між різними когнітивними системами та їхнім мовним вираженням. Висловлюється також думка про те, пропозиція пов'язує блоки інтелекту й мови та побудована як конструкт, який зв'язує концепти, але спрямований на виявлення прагматичних механізмів [23: 109]. На думку Р. Фаулера, такою проміжною ланкою є структура, організована навколо певних формальних логічних відношень на зразок протиставлення, додатковості, включення, еквівалентності. Ці структури зберігаються в ментальному лексиконі, який є репрезентацією досвіду й цінностей, закодованих мовою як високоефективною формою кодування [24: 54]. Відповідно до ще однієї теорії саме внутрішній лексикон і виступає посередником у вербалізації картини світу (за іншою термінологією «ментальної лексеми», «словесна пам'ять», «інформаційний тезаурус людини»). Це складна система, що відображає знання про слова та їхні еквіваленти, про структуру представлення енциклопедичного знання. Ця система пристосована до миттєвого пошуку потрібного слова у реальних процесах мовленнєво-мисленнєвої діяльності людини. Оскільки ні внутрішній лексикон, ні картина світу не є доступними для прямого спостереження, то інструментом, який дозволяє виявити специфічні риси внутрішнього лексикону, є асоціативний експеримент [25: 201].

З викладеного вище стає очевидним, що відношення між концептуальними й лінгвістичними репрезентаціями ізоморфні та мають значну зону перетину. Мовні репрезентації розкривають ті уявлення про концепти, які є результатом концептуалізації і склялися в тій чи іншій культурі. Механізм зв'язку між концептуальними лінгвістичними й нелінгвістичними репрезентаціями опосередкований сприйняттям у найширшому розумінні, організація якого за допомогою схеми сприяє ґрунтовно набутого досвіду в концептуальній репрезентації, які в свою чергу набувають лінгвістичного або нелінгвістичного вигляду. Таким когнітивним конструктом виступає сприйняття, оскільки саме воно у вигляді думки охоплює як вербальні, так і невербальні аспекти пізнання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кубрякова Е. С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4. – С. 34–47.
2. Тарасов Е. Ф. Актуальные проблемы анализа языкового сознания // Языковое сознание и образ мира. – М.: Ин-т языкознания РАН, 2000. – С. 24–32.
3. Tomlin R. S. Mapping Conceptual Representations into Linguistic Representations: The Role of Attention in Grammar // Language and Conceptualization. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – P. 162–179.